

ƏLİ RZA XƏLƏFLİNİN ƏDƏBİ DÜŞÜNCƏLƏRİNDƏ TƏBİƏT VƏ ƏTRAF MÜHİTƏ MÜNƏSİBƏT MƏSƏLƏLƏRİ

(III məqalə)

Əli Rza Xələflini heç bir boyaqsız-filansız çağdaş ədəbiyyatımızın nəhənglərindən saymaq olar. Poeziyası, nəsrı bir yana, publisistikasından heç olmaz. Həm də təcrübəli və peşəkar bir jurnalist kimi onunla müqayisə edilə biləcək tək-tək yazar tapa bilsən. Rəhbərlik etdiyi nüfuzlu "Kredo" qəzetini sıfırdan qurub və indiki çətin vaxtda inamla, iradə ilə onun yükünü çəkməkdədir. Çox yazar görmüşük ki, bezib yarı yoldan qayıdıb. Əlirza müəllim isə sadəcə yaradıcılıq məsələsində usanmaq nə olduğunu ağına belə gətirmir. Bu qəzet yalnız bədii imkanları aşkarlamır, həm də elmin inkişafına stimül verir. Elmi yazıların qəzetdə paralel görünməsi az şey demir. Ona görə də universitetlərin auditoriyalarında, Elmlər Akademiyasının otaqlarında və dəhlizlərində əldən-ələ gəzir. Əlbəttə, bu birmənalı Ə.Xələflinin təşkilatçılıq və yaradıcılıq keyfiyyəti ilə bağlıdır. Çoxlarından eşitdiyim kimi, dəfələrlə şahidi də olmuşam ki, araşdırma tələb edən məqalələrini birbaşa istinadsız -filansız kompüterə - operatora diqtə edir. Onun bu xüsusiyyəti "məktəb yaratmaq" anlamına gəlir. Hətta onun bu bacarığına işarə edərək bəzində birmənalı olaraq, cəsarətlə belə fikir söyləyənlər də az deyil. Qeyd etmək lazımdır ki, xüsusi hazırlıq olmadan makinaya birbaşa dikte nədir hallardan sayılır. Bu Əlirza müəllimin yazı-pozu sahəsində səriştə və bacarığının göstəricilərindən biridir. Yazı demiş, bədii yazılardakı tamlıq, millilik, hətta publisistik qeydlərində, digər nəsr nümunələrindəki şairənəlik onun qələminin və idrakının nələ-rə qadir olduğunu göstərir. Məni bir tədqiqatçı kimi cəlb edən isə onun yaradıcılığında mövzu rəngarəngliyidir. Orda bədiyyatın tələb etdiyi hər şey var. Özü də bola-bol. Ə.R.Xələflinin yazılarında sehirləyici olan dağ köçlərindən tutmuş məhəbbət və yurd sevgisinə qədər hər şey tapmaq olar. Təbiətə eşqi isə bir başqadır. Ona görə də ekoloji misraları, cümlələri az-çox ətraf mühit anlayışını dərk edə bilənlər üçün elmi mənbədir. Bu barədə əvvəlki məqalələrimizdə demişik. Bu yazı da eyni məqsədə xidmət edir.

Şairin poetik düşüncələrində təbiətin hər üzü görünür: Tipik ekoloji amillərdən biri abiotik faktordur. İqlim komponentlərindən güclü küləklər, sərt payız və qış ayları, həmçinin qızmar isti yay ayları canlı orqanizmlərə mənfi təsir göstərir. Ə.Xələfli "Üzü Qarabağa doğru" kitabında yazır (s17-18):

Üstündən külək əsməsə
Qurarsan halay qızılgül.

Gözlə ötsün xəzan çağı,
Kiçik çillənin sazağı;
Vədə sənə olar yağı,
Qışdan keçsin may qızılgül.

Yeni havaqların soyuq keçməsi bitkilərin inkişafını ləngidir. İkinci bənddə qızılgüllərin daha gur inkişafı dövrünün xatırladılması təbidir, təsadüfi deyil. Yaxud: Ötdü baharın nəfəsi,
Gecikmiş, ay qızılgül.
İsti səni oda bükər,
Gəlib çatar yay, qızılgül. (yənə orada: s.18)

Təsərrüfatda vaxtıdan əvvəl və ya gec çiçəkləyən meyvə ağaclarını az görməmişik. Şair bizcə, eyni zamanda bunu nəzərdə tutur.

Daha bir neçə nümunəyə baxaq:
El arasında "ağ yel, qara yel" ifadə-

ləri var, yəni "cənub və şimal küləyi". Şirvan bölgəsində buna "ağ külək, xəzri küləyi" deyirlər. Hər iki küləyin həm faydalı, həm də zərərli tərəfləri var. Şair burda onun ziyanvericilik xüsusiyyətini nəzərə çatdırır. Onun nəticələrini "göynər yaraya" bənzədir. N.Gəncəvidə də küləyin bağ-bağcanı talaması fikri var. Ümumiyyətlə, sərt küləyin ətraf mühitə zərərli təsiri çoxdur. Bunu çoxumuz görmüşük. "Külək yandırır, qurudur" anlayışları da burdan doğur. Xatırlayaq: acı küləkər, səmum yelinin əsməsi və s.

Yənə də küləklər əsdi,
Ağdı, qaradı – bilinməz.
Doğradı, səbrimi kəsdi,
Göynər yaradı, bilinməz.
(yənə orada: s.66)



Aşağıdakı bənddə təbiətin maraqlı bir halı təsvir olunub: orjinal və təbii. Küləyin saç yolması, şimşəyin çaxmaq çəkməsi, yağışın yağması, qurdu ulaması, at kişnərtisi, yiyəsiz çöllər... Məcazlardan ustalıqla istifadə təbiətin mürəkkəb və cazibədar bir komponent olduğunu daha qabarıq göstərməyə imkan verir. Filosof Asif Ata demiş, öncəki cümlədə qeyd etdiklərimiz təbiətin gerçək hallarıdır və bunu çoxumuz müşahidə etmişik. Yeri gəlmişkən, Ə. Xələfli şeiriyyatında təbiət nə qədər ulvi təsir bağışlayırsa, o qədər də sərt üzü qabardılır, olduğu kimi təqdim edilir. Bənzətmələrdən yerində və obrazlı istifadə təbiətin atributlarını yaxından tanımaqda bizə yardımçı olur.

Küləklər saç yoldu, bulud eşnədi
Şimşək çaxmaq çəkdi, ocaq qaladı.
Yiyəsiz çöllərdə bir at kişnədi,
Hardasa dağlarda bir qurd uladı.
(yənə orada: s.29-30)

Məncə, təbiətdə yalnız heyvanların deyil, bitkilərin də özünüqoruma "instinkt"i var. Bu, vəhşi təbiətdə çox vacib amillərdən biridir. Xüsusilə, növün davamlılığı üçün əsas şərtidir. Biomüxtəlifliyin azalma səbəblərindən biri növün müxtəlif təsirlərdən deqradasiya olunmasıdır. Beynəlxalq ekoloji qurumlar hər il bununla bağlı müvafiq tədbirlər, layihələr həyata keçirirlər. Təbiətdə bitki və heyvan növlərinin davamlılığını təmin etmək üçün ilk növbədə onların bioekoloji xüsusiyyətlərini bilmək lazımdır. Ev şəraitində yaşayan bitki və heyvanlar əhalinin mühafizəsi altındadır. Təbiətdə isə belə deyil. Onların mühafizəsi yalnız özlərinin ümidinə qalır. Təbiət bundan ötrü necə deyərlər, yol qoyub. Orqanizmin mühitə uyğunlaşması bu cəhətdən seçiyəvidir. Təbii seçmə nəticəsində hər bir fərd yaşadığı şəraitdə yaşamaq

imkalarını artırma bilən xüsusiyyətlər qazanır. Məsələn, quraqlığın sərt keçdiyi ərazilərdə bitkilərin yarpaqlarında tük-cüklər, mum örtüyü olur. Sukkulent bitkilərin gövdə və yarpaqlarında su toplanır. Heyvanlarda mühitə uyğunlaşmalar bədənlərinin rəng və quruluşunda özünü bürüzə verir. Düşmənlərdən qorunmaq, yaxud şikarını tutmaq üçün bəzi orqanizmlərin rəngi mühitin rənginə uyğunlaşır. Hamımızın yaxşı tanıdığı yaşıl şala otların arasında yaşayır və mühitədən seçilmir. Bəzi heyvanlarda isə düşmənlərdən qorunmaq üçün zəhər olur. Buna görə də onlar təhlükəli olduqlarını bildirmək üçün kəskin dərəcədə nəzərəçarpan parlaq rənglərə malik olurlar. Tozağacı qarışçasının tırtılı bədəninin formasına və rənginə görə kiçik budaqcılara bənzəyir. Parlaq parabizən düşməndən xilas olmaq üçün pis iyli maye buraxır və s. Bu misalları çox çəkmək olar.

Tikanlara, yaxud dalayıcı tük-cüklərə malik olan bitkilər özlərini kənar təsirlərdən, məsələn, insanlardan və heyvanlardan qorumaşdır. Əlverişsiz mühit şəraiti ilə mübarizə növlərin yaşayış uğrunda mübarizə formalarından biridir.

Dağın ən hündür yerində bitən ağac və kollar adətən zəif və görkəmsiz olur, eyni növdən olan bitkilər dağın ətəyində, yamacında daha yaxşı inkişaf edir. Çünki onlar külək və sərt şaxtadan etibarlı şəkildə qoruna bilirlər. Aşağıdakı bəndə diqqət yetirək:

Sayruluğun fələkdəndi,
Ayrıluğun küləkdəndi,
Yanmağın da diləkdəndi
Sinən üstə yan, bənövşə!
(yənə orada: s.102)

Ağ Aşığın "Qurbaninin qəm bağında, boynuburuq Bənövşə" dediyi bənövşə bitkisi müəllifin – Ə.R.Xələflinin "Bənövşə" şeirində bir başqa mənə kəsb edir. Dirili Qurbani də deyirdi: Ayrıluqunu çəkib boynu əyirdi, heç yerdə görmədim düz bənövşəni. Bənövşə bəlkə də haqqında ən çox şeir yazılan çiçəkdir, bitkidir. Sözsüz, Qurbaninin "Bənövşə"si daha təsirlidir və özündən sonrakılar üçün ciğir açıb, mövzu verib. İndi bir bioloji obyekt kimi bunun səbəbini aydınlaşdırmağa çalışaq.

Bənövşə zərif bitkidir. Xoş ətirlidir, görünüşü uzaqdan diqqət cəlb edir. Deməli, daha çox qırılmağa, tələf olmağa, nəslinin tükenməsinə ehtimal edilən bitkidir. Bu bitkinin nəslinin kəsilməsinə, yaxud inkişafına iki əsas amil təsir edə bilər: Birincisi, abiotik faktor. Bu, küləkdir, qızmar günəşin istisidir, ya da qəfil gələn sel-dolu. Onlardan daha etibarlı qorunmaq üçün bənövşə kol dibinə sığınmaq məcburiyyətində qalıb. "Boynunun öyri bitməsi" də bununla bağlıdır. Yəni bu bitki məlum xarici təsirlərdən tədricən modifikasiya dəyişkənliyinə uğrayıb. İkincisi, biotik faktor. Bura heyvan və insanlar aiddir. Bənövşənin kol dibinə sığınmasının bir səbəbi də, bizə görə heyvanların yeməsindən, o cümlədən digər təsirlərin (məsələn, insanın) zədələməsindən qorunmaq olub. O bu şəraitdə daha etibarlı qoruna bilir. Ona görə də şair haqlı olaraq sual edir:

Məskənini kol dibi, meşə yoludu,
Səni nə gətirib bağa, bənövşə?!

Bənövşə deyəndə Qurbani yada düşür, Qurbani deyəndə Bənövşə. Qurbaninin Ana Vətəni Diridağları Bənövşənin məskəni idi. 30 illik işğal dövründə şair yazırdı:

Dağın, dərəni kim aldı sənin,
Yerini, yurdunu taladı sənin...
(yənə orada: s.36)

Həmin o dağıntılar, talamalar tək bənövşəni yox, ana yurdun təbiətini vıran qoydu. İndi o yazarın sağlamlığına əsrlərlə vaxt lazım olacaq. Diridağının zirvəsindəki seyranağa göylərə baş aparın, çevrəsi böyük bir meydanı xatırladan, koğuşu şah otağına bənzəyən 800 yaşlı çinar ağacını kökündən çıxaran, Dirili Qurbaninin buta aldığı, anaxanlıq dövrünün yadigarı Mazannə Ocağının (türbəsinə) bünövrəsini dibindən darıdan dağın edən qarlı düşmənlər təbiətimizi kor qoydu. Ə.Xələflinin yuxarıdakı misraları həm də buna işarədir. Əli Rza Xələfli yaradıcılığında insan ekologiyası başlıca məsələ kimi qoyulur.

Birinə yol göstərib insanlığa çəkirsən,
Birinə üreyinə sağlam toxum əkirsən
Adamlığa gəlməyi istəmirsə birisi
Mənasız zəhmət çəkib, havayı tər tökürsən. (yənə orada: s.60)

Şair "Ay adam" şeirində yolun azanları, haqqını dananları adam olmağa səsləyir. Belələrini bayquşla-yapalaqla müqayisə edir. Burdaca demək lazımdır ki, hər iki quş eyni dəstəyə, eyni fəsiləyə aid bioloji növlərdir. Yırtıcıdırlar. Əsasən xarabalıq yerlərdə gecələyib ov edirlər. Bədii ədəbiyyatda və el arasında mənfi obraz kimi təqdim olunurlar. Yarasalar kimi ultra səslər hesabına gecələr rahat uça bilir və səssiz hərəkət edirlər. Ziyandır xırda heyvanlarla qidalandıqları üçün faydalı hesab olunurlar. Müəllif aşağıdakı bənddə neqativ xarakterli adamları bayquşa bənzətməklə onu düz yola çağırır. Bu cür adamları qaranlığa, zülmətə qər qalmış hesab edir.

Bayquşsan, yapalaqsan
– vıranlığa düşmüşsən,
Gözlərin torlanıbdı
– toranlığa düşmüşsən,
Zülmətə qər qalmısan
– qaranlığa düşmüşsən.
Gündü, keçər deyərlər
– sabaha bax, ay adam.
Olmayan Allahına,
Allaha bax, ay adam.

İbrətəməz məsəllər, aforizmlər yaratmaq şairin qələminin ucunda olmalıdır. Onun bu şeiri tipik nümunədir.

Ömrü badə kimi bu dövrən içir,
Xislətində olan əslin itirməz.
Nəyi gözləyirsən, axı yaş keçir,
Qocalıq özüylə ağıl gətirməz.

(yənə orada: s.85)

Yaxşı deyimdər: "Xislətində olan əslin itirməz." Zaman-zaman deyilsə də, bu sözün daim təkrara ehtiyacı var. Əlirza müəllimin deyimində məncə, bu ifadə daha qabarıq və konkret verilir. "Qocalıq özüylə ağıl gətirməz".

Təbiət lövhələri istər rəngkarlıqda olsun, istər bədiyyatda, lap musiqidə belə ən çox sevdiiyim obyektidir. Bir şərtlə ki, mükəmməl yaradılsın. Təbiətin özü kimi.

Buynuzlaşan buludların əsəbi,
Meydan açıb cəngə çıxır havada.
Nə yatır dolub-daşan qəzəbi?
Tir-tir əsir quş üreyi yuvada.

(yənə orada: s.74)

Göyün qəzəbindən qalan nişandır,
Dağın sinəsində İldırım dağı.
İçin-için çəkdiyini danışar
Tək palıdın üstülənən budağı.

(yənə orada: s.83)

"Buynuzlaşan buludların əsəbi" - zənnimcə, bitkindir, mükəmməldir. Təbiət özü qurur, yaradır, sonra da vurub dağdır, öz tikdiyini sökür, yerlə-yeksan edir. Təbiət qeyri-adi qüvvəyə, Yaradan kimi – Allah, Tanrı tək fəvqəlgücə malikdir.

(Davamı 15-ci səhifədə)

(Əvvəli 14-cü səhifədə)

30 illik yurd həsrəti bizi çox şeylərdən fəraq saldı. Dili-min əzbəri, sözümin kəsəri Diridağlarına sonsuz vurğunluğum təkə o dağlar deyildi ha. Bu dağların çölləməsində, demidə bitən üzüm bağları idi, ballanıb üzü aşağı süzülən ağ-qara əncirləri idi, paçal-paçal narları idi, dağdağanları, qoşun-qoşun sürüləri kölgəliyinə sığmayan uca qamətli, boylu-buxunlu şahanə çinarları idi. Ə.Xələfli yazır, həm də elə bil ürəymin başındakılarını yazır:

Tarixlərdə var sorağı,
Möcüzədi Diridağı.
Əncir, üzüm – meyvə bağı
Narı, barı Cəbrayılın.

(yenə orada: s. 37)

Bəli, Cəbrayıl bölgəsi özünəməxsus bioloji müxtəlifliyə malik idi. Təssüf ki, bu barədə içi mən qarışıq hələ tutarlı bir söz deməmişik. Ustadım, rəhmətlik Sahib müəllim (bilogiya elmləri namizədi, dosent, AMEA) və İsmayıl müəllim (coğrafiya elmlər namizədi, dosent, AMEA) 1-2 yazısından savayı. Yaxşı ki, o da var. Hər ikisinin birgə apardıqları tədqiqat işləri 80-ci illərdə "Azərbaycan təbiəti" jurnalında dərc olunmuşdu.

Göyçayı "çinarlar şəhəri" adlandırırlar. Ancaq heç deyən yoxdur ki, ölkəmizdə ən yaşlı ağclar məhz Cəbrayıl rayonu ərazisindədir. Azərbaycanın ilk qadın akademiki, professor-botanik Validə Tutayukun tədqiqatlarına və qiymətləndirməsinə görə Karxulu bəvə Fuğanlı kəndlərindəki çinar ağaclarının yaşı 2800-3000 il idi. Buna akademik-professor İbrahim Səfərovun tədqiqatlarında da rast gəlirik.

Hər yarpağı şapalaqdı Cəbrayılın çinarları
Fəqət neçə ələm yatır gövdəsində, yarpağında.

Geridə qalmış nəhs illərin hər döngəsində bu yerlərin insanları kimi qoca tarixin yaşdaşı-yaddaşı olan yaşlı ağacları da, məsələn, elə çinarları da qanlı döyüşlərə şahidlik ediblər, sığınacaq yeri olublar, əhalini qan-qadadan qurtarıblar. Ancaq bu uzun illərdə yağılar ona qıymayıblar, köksünə-gövdəsinə nə ox atıblar, nə qılnc çalıblar, nə güllə sıxıblar. Fəqət vandal ermənilərdən savayı. Bu xırsızlar əsrlərin, minilliklərin yaddaşı-yaşdaşı olan qocaman yaşlı ağacların külünü göyə sovrublar, ayaq basdıqları hər yerdə olduğu kimi ekosid törədiblər.

ƏLİ RZA XƏLƏFLİNİN ƏDƏBİ DÜŞÜNCƏLƏRİNDƏ TƏBİƏT VƏ ƏTRAF MÜHİTƏ MÜNASİBƏT MƏSƏLƏLƏRİ

Sən gül əkdin, biz gül əkdik, vay dərməyə zəhmət çəkdik,
Çiçəkləri solub getdi o tağın da, bu tağın da.

(yenə orada: s.174-175)

Ancaq bu o demək deyil ki, hər şey bununla bitdi. Atalar demiş, su gələn arxa bir də gələr. Ruhü şad olsun Vətən şəhidlərinin! Qazilərimizə can sağlığı arzulayırıq. Həm 6 illik I Qarabağ Vətən Müharibəsinin, həm də 44 günlük II Qarabağ Vətən Savaşı üçün igid döyüşçülərinə, o cümlədən bütün iştirakçılara saygılarımız əbədidir. Onların sırasında haqqında bəhs etdiyimiz Əli Rza Xələflinin Vətən Müharibəsi iştirakçıları olan qəhrəman nəvələri Aral və Amuru da minnətdarlıqla xatırlayırıq. Onlar həm də babaları Əlirza müəllimin əsərlərində vəsf etdiyi cəsur qəhrəmanlar cərgəsində layiqli yer tuturlar. Məhz bu cür Azərbaycan oğullarının cəsarəti, hünəri sayəsində torpaqlarımız qarı düşməndən, mərə kafirdən azad oldu, təmizləndi. Yadellilər qovuldular. Bundan sonra yağmalanmış yurd yerlərimiz təzədən gülləyəcək, sularımız durulacaq. O günə çox qalmayıb!

Demə getdi, qismət gəlməz,
Səbrini kəsənin gələr.
Su üzündə çiçək açar,
Qayıdar – süsənin gələr.

(yenə orada: s.96)

Bu yazıda son təqdim etdiyimiz birbəndlik şeir parçasındakı süsənin su üzərində çiçək açması ifadəsi elmi baxımdan yanlış görünə bilər. Fikrimcə, bu, müəllifin sözün mahiyyəti xətrinə ustalıq pryomudur. Yəni bizə görə, məqsədli verilib, şərtidir. Sübut kimi deyə bilərik ki, Ə.Xələfli dəfələrlə bədii yazılarında bunun suzanbağı (nilufər) olduğunu işlədib.

Yusif DİRİLİ
(MAHMUDOV)

*Ətraf mühit üzrə tədqiqatçı
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru*

